PARADIGMA, No.4, 2025, səh.77-82
https://doi.org/10.30546/30015.2025.01.4.1035

DİFAİ PARTİYASININ YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİNİN TARİXİ TƏHLİLİ

T.H. Qasımov
Azərbaycan Universiteti, Ceyhun Hacıbəyli, 71, Bakı, Azərbaycan
e-mail: qasimovt13@gmail.com

Xülasə. Difai partiyasının yaranması dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi şəraiti və milli müdafiə zərurəti ilə bağlı idi. Partiyanın fəaliyyəti əhalinin təhlükəsizliyini qorumağa, ictimai həmrəyliyi möhkəmləndirməyə və milli şüurun yüksəlməsinə xidmət edərək Azərbaycanın mübarizə tarixində mühüm mərhələ formalaşdırdı. Bu proses regional qarşıdurmaların intensivləşdiyi bir zamanda milli dirənişin təşkilini daha da gücləndirdi və əhəmiyyətini artırdı.

Açar sözlər: Difai, Milli Müdafiə Hərəkatı, Silahlı qarşıdurmalar, Siyasi şərait, Milli mübarizə.

Giriş

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz bölgəsi sosial-iqtisadi dəyişikliklərin sürətlə baş verdiyi, müxtəlif etnik və ictimai qruplar arasında münasibətlərin gərginləşdiyi bir məkan idi. Yeni iqtisadi münasibətlər cəmiyyətdə müxtəlif maraq qrupları formalaşdırır, onların qarşıdurmasını daha da gücləndirirdi. Bu dəyişikliklərin cəmiyyətə təsiri dövrün etnoslararası münasibətlərində də özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. “Kapitalizmin sürətlə inkişaf etməsi cəmiyyət daxilində yeni təbəqələr və maraqlar formalaşdırır, bu isə sosial münasibətlərdə ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxarırdı. Dərinləşən ziddiyyətlər etnoslararası münasibətlərə də təsir göstərir, qarşıdurma meyillərini artırırdı” [2, s.31]. Məhz bu proseslərin təsiri altında erməni–azərbaycanlı münasibətləri də get-gedə gərginləşir, qarşıdurmaların miqyası genişlənməyə başlayırdı. 1905–1906-cı illərdə baş verən hadisələr bölgənin sosial-siyasi stabilliyini ciddi şəkildə pozaraq münaqişənin tərəfləri arasında kimlik və maraq xəttində daha dərin uçurum yaratdı.“1905–1906-cı illərin erməni-azərbaycanlı münaqişəsi əslində elə bir qarşıdurma idi ki, onun iştirakçıları üçün etnik mənsubiyyət və maraqlar, üstünlüklər ya lap əvvəlcədən, ya da münaqişə genişləndikcə əhəmiyyət kəsb edir və ya prioritet olurdu” [2, s.35]. Belə bir tarixi şəraitdə Azərbaycan əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin olunması zərurəti ortaya çıxmış, ictimai müdafiə məqsədilə təşkilatlanmış strukturların yaranmasına ehtiyac yaranmışdı. Difai Partiyasının formalaşması da məhz bu ziddiyyətlərin və təhlükələrin fonunda meydana çıxaraq milli özünümüdafiə ideyasının sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə xidmət etmişdir.

Difai Partiyasının meydana çıxması təkcə yerli özünümüdafiə təşəbbüsü deyildi; bu təşkilat həm də Azərbaycan cəmiyyətində siyasi düşüncənin formalaşması, milli kimlik şüurunun yüksəlməsi və ictimai həmrəyliyin güclənməsi prosesində mühüm mərhələni ifadə edirdi. Hərəkatın təşkilatlanması bölgədə mövcud olan təhlükələrə qarşı sistemli və

məqsədyönlü cavab modeli kimi ortaya çıxmışdı. Difainin fəaliyyəti xalqın təhlükəsizliyinin qorunması, ictimai qaydanın bərpası və milli maraqların müdafiəsi istiqamətində yeni yanaşmalar formalaşdırdı. Bu proses həmçinin Azərbaycan türklərinin siyasi səhnədə aktiv mövqe tutmasına, öz hüquq və təhlükəsizliklərinin təminində daha birləşmiş şəkildə çıxış etməsinə şərait yaratdı.

Difai Partiyasının yaranması həm də Azərbaycanın siyasi təşkilatlanma ənənələrinin formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Bu hərəkat, xüsusilə də çətin tarixi-siyasi şəraitdə, xalqın özünümüdafiə ehtiyacını təşkilatlanmış bir struktur halına gətirərək ümumi siyasi iradənin ifadəsinə çevirmişdi. Difainin fəaliyyət prinsipləri və müdafiə strategiyaları sonrakı illərdə regionda yaranan müxtəlif ictimai-siyasi birliklər üçün nümunə rolunu oynadı. Bu təşkilatın mövcudluğu Azərbaycan toplumunda həm milli həmrəyliyin, həm də təhlükələrə qarşı təşkilatlanmış müqavimətin mümkünlüyünü nümayiş etdirən ilk təcrübələrdən biri kimi tarixə düşdü. Bundan əlavə, Difainin meydana çıxması Rusiya imperiyasının təzyiq siyasəti, erməni silahlı dəstələrinin hücumları və bölgədə etnik ziddiyyətlərin dərinləşməsi fonunda Azərbaycan əhalisinin yaşadığı real təhlükələrin nəticəsi idi. Partiyanın fəaliyyəti bu təhlükələrin qarşısını almağa yönəlsə də, onun ideoloji və siyasi təsiri daha geniş məkan və zaman ölçülərində əhəmiyyət kəsb edirdi. Difainin təşkili Azərbaycan xalqının öz hüquqlarını müdafiə etmək bacarığını, siyasi mübarizə vərdişlərini və kollektiv qərarvermə qabiliyyətini inkişaf etdirən bir proses kimi qiymətləndirilir.

Nəticə etibarilə, Difai Partiyasının yaranması təkcə o dövrün təhlükələrinə cavab olaraq yox, həm də Azərbaycan milli kimliyinin və siyasi mədəniyyətinin inkişafında dönüş nöqtəsi kimi qəbul olunur. Bu hərəkat, xalqın həm siyasi düşüncəsinin, həm də müdafiə potensialının formalaşmasına böyük təsir göstərmiş, Azərbaycanın sonrakı milli azadlıq mübarizələrinə ideoloji zəmin hazırlamışdır. Bu baxımdan Difainin tarixi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində gedən mürəkkəb prosesləri anlamaq üçün mühüm açar rolunu oynayır.

Tədqiqat hissəsi

XX əsrin əvvəlləri Cənubi Qafqaz üçün kəskin siyasi, etnik və sosial ziddiyyətlərlə xarakterizə olunurdu. Xüsusilə 1905–1906-cı illərin erməni–azərbaycanlı münaqişələri regionda ictimai asayişi pozmaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin mövcudluğuna real təhlükə yaratmışdı. Bu hadisələr nəticəsində yüzlərlə kənd dağıdılmış, minlərlə insan yurd-yuvasından didərgin düşmüş və geniş miqyaslı humanitar böhran yaranmışdı. Eldar Əzizov həmin dövrü belə xarakterizə edir: "Silahlı daşnak dəstələrinin hücumları müsəlman icmasının sıx birləşməsinə inqilabi dövrün heç bir hadisəsi qədər təsir etməmişdi" [3, s.6]. Bu vəziyyət cəmiyyətdə özünümüdafiəyə olan ehtiyacı gücləndirir və yeni siyasi təşkilatlanmanın

yaranması üçün real tarixi zərurət yaradırdı. Məhz belə bir şəraitdə 1906-cı ilin payızında Bakıda Əhməd bəy Ağaoğlunun rəhbərliyi ilə "Difai" Partiyası yaradıldı. Partiyanın formalaşmasının arxasında milli ziyalıların uzunmüddətli ictimai-siyasi fəaliyyəti dayanırdı. Fərhad Cabbarov qeyd edir ki, Tiflisdə keçirilən erməni–müsəlman barışıq danışıqlarında Ağaoğlunun çıxışı Azərbaycan tərəfinin təşkilatlanmaya real ehtiyacını açıq şəkildə göstərirdi: *"Əhməd bəy Ağaoğlu mütəşəkkil düşmənə qarşı yalnız mütəşəkkil müdafiə qurumunun dayana biləcəyini xüsusi vurğulamışdı"* [1, s.23]. Difainin yaranması təkcə lokal təhlükəyə cavab deyildi; bu, həm də Azərbaycan milli kimliyinin siyasi səviyyədə ifadəsinin başlanğıc mərhələsidir. Difainin proqramı onun nəzəri bazasını müəyyənləşdirən ən mühüm sənədlərdən biridir. Proqramda əsas məqsəd Azərbaycan xalqını həm xarici təhlükələrdən qorumaq, həm də daxili maarifçilik yolu ilə cəmiyyətin inkişafına nail olmaq idi. Partiya bu məqsədə iki vasitə ilə çatmağı planlaşdırırdı: təhsil və güc. Təhsil komponenti cəmiyyətdə savadsızlığı aradan qaldırmaq, milli şüuru formalaşdırmaq və siyasi fəallığı artırmaq məqsədi daşıyırdı. Güc isə yalnız özünümüdafiə məqsədilə tətbiq edilməli idi. Eldar Əzizov Difainin bu mövqeyini belə xarakterizə edir: "Difai siyasi hakimiyyət uğrunda zor tətbiq etmir, zorakılığı yalnız müdafiə tədbiri kimi qəbul edirdi" [3, s.6]. Partiyanın təşkilatlanma modeli də çoxşaxəli idi. Qısa müddət ərzində Azərbaycanın demək olar ki, bütün əsas bölgələrində: Qarabağda, Şuşada, Zəngəzurda, Cavanşirdə, Qaryagində, Gəncə və ətraf bölgələrdə komitələr yaradıldı. Bu komitələr həm maarifçilik işi aparır, həm də yerli əhalinin təhlükəsizliyini təmin edirdi. Eldar Əzizov 22 fevral məqaləsində göstərir ki: "Şuşa döyüş drujinası 400 nəfərdən ibarət idi və Azərbaycanın ən güclü könüllü müdafiə birliyinə çevrilmişdi" [4, s.6]. Bu fakt Difainin təşkilati gücünü, geniş sosial bazaya malik olduğunu və cəmiyyət tərəfindən dəstəkləndiyini sübut edir.

Qarabağ Birlik Məclisinin fəaliyyəti Difainin ən mühüm mərhələlərindən biridir. Bu məclis yalnız hərbi-müdafiə tədbirləri ilə məhdudlaşmırdı; eyni zamanda bölgədə sülhün təmin olunması, yerli icmalar arasında birliyi gücləndirmək və siyasi maarifləndirmə işini aparmaq kimi missiyaları da yerinə yetirirdi. Difainin bu regional fəaliyyəti təşkilatın təkcə Bakıda deyil, bütün Cənubi Qafqazda nüfuz qazandığını göstərir. Partiyanın bəzən yerli idarə orqanlarına alternativ struktura çevrilməsi isə onun gücünü daha da artırmışdı. Qarabağ Birlik Məclisinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun bölgədə faktiki olaraq paralel idarəetmə institutu kimi formalaşması idi. Çar idarəçiliyinin zəiflədiyi, yerli məmurların korrupsiya və səriştəsizlik səbəbindən real təsir imkanlarını itirdiyi bir dövrdə, Məclis tədricən həm icra hakimiyyəti, həm məhkəmə, həm də nizami nizam-intizam orqanı funksiyalarını öz üzərinə götürmüşdü. Mənbələr göstərir ki, bir çox kəndlərdə əhali meydana çıxan problemlərlə bağlı artıq dövlət qurumlarına deyil, məhz Məclisin yerli komissiyalarına müraciət edirdi. Bu isə təşkilatın

bölgədəki nüfuzunu və əhali arasında güclü inam yaratdığını sübut edirdi. Məclisin fəaliyyət dairəsi təkcə təhlükəsizlik məsələləri ilə məhdudlaşmırdı. O, kəndlərdə iqtisadi və sosial xarakterli problemlərin həlli, torpaq mübahisələrinin aradan qaldırılması, məhsul bölgüsündə ədalətin təmin olunması və quldurluq hallarının qarşısının alınması kimi vacib sahələrdə də mühüm rol oynayırdı. Xüsusilə 1906–1908-ci illərdə kənd təsərrüfatında kütləvi qarışıqlıqların yarandığı bir vaxtda Məclis darğaların özbaşınalığını məhdudlaşdırır, məhsul bölgüsünü tənzimləyir və kəndlilərin hüquqlarını müdafiə edirdi. Bu fəaliyyət nəticəsində bölgədə sosial tarazlıq bərpa edilmiş, iqtisadi münasibətlərdə nizam yaranmışdı. Bundan başqa, Qarabağ Birlik Məclisi maarifçilik və ictimai şüurun inkişafı sahəsində də mühüm addımlar atmışdı. Məclisin təbliğatçıları kəndləri gəzərək maarifin əhəmiyyəti, hüquqi mədəniyyət, sosial həmrəylik və milli kimlik kimi mövzularda əhali ilə görüşlər keçirir, onları müasir dünyada baş verən proseslərlə tanış edirdilər. Şahidlərin yazdıqlarına görə, Məclisin fəaliyyəti nəticəsində hətta ən ucqar kəndlərdə belə insanlar İran Məclisinin fəaliyyəti, nümayəndəlik prinsipləri, konstitusion islahatlar və sosial ədalət ideyaları haqqında məlumat əldə etməyə başlamışdılar. Bu isə partiyanın yalnız müdafiə təşkilatı deyil, həm də dərin ideoloji və maarifçi hərəkat olduğunu göstərir. Qarabağ Birlik Məclisi həmçinin bölgədə müsəlman icmasının birliyi prosesini gücləndirən əsas qurumlardan biri idi. Sünni–şiə ayrı-seçkiliyinin azaldılması, kəndlilərlə bəylər arasında gərginliyin yumşaldılması, eləcə də müxtəlif qəza və kənd icmalarını vahid məqsəd ətrafında birləşdirmək Məclisin ən mühüm nailiyyətləri sırasında idi. Çar arxivlərində Məclisin fəaliyyəti ilə bağlı yazılanlarda qeyd edilirdi ki, "bu qurumun təsiri altında Qarabağda müsəlman əhalisi uzun illərdən sonra ilk dəfə vahid siyasi iradə nümayiş etdirmişdir". Məclisin nüfuzu o dərəcədə artmışdı ki, çar hakimiyyəti onu bölgədə özünün əsas rəqibi kimi görməyə başlamışdı. 1907-ci ildən etibarən Məclis üzvlərinə qarşı nəzarət gücləndirilmiş, məmurlar onun fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa cəhd etmiş, bəzi hallarda Məclisin qərarları qeyri-rəsmi şəkildə ləğv edilmişdi. Buna baxmayaraq, təşkilat əhali arasında təsir gücünü uzun müddət qorumuş, bir çox bölgələrdə təhlükəsizliyin və ictimai nizamın təmin olunmasında həlledici rol oynamışdı. Difainin ən mühüm ideoloji mövqelərindən biri onun antiterror xətti idi. Ermənilərin "Daşnaksutyun" partiyası terroru açıq şəkildə siyasi silah kimi tətbiq etdiyi halda, Difai bu metodu yalnız özünümüdafiə məqsədilə istifadə etməyi qəbul edirdi. Əzizov qeyd edir: "Difainin müraciətlərində bildirirdilər ki, hökumət erməni terroruna göz yumduğu müddətdə, müsəlman əhalinin qorunması üçün zəruri hallarda zor tətbiqi labüddür" [3, s.6]. Burada diqqətəlayiq məqam ondan ibarətdir ki, Difai heç bir zaman siyasi hakimiyyətə qarşı silahlı üsyan çağırışı etməmiş, yalnız icmaların təhlükəsizliyini təmin etməyi əsas məqsəd elan etmişdir. Lakin Difainin genişlənməsi çar hökumətində ciddi narahatlıq

doğurdu. 1907-ci ildən etibarən partiyanın üzvləri ciddi nəzarət altına alındı, bir çoxu həbs edildi və təşkilatın fəaliyyəti məhdudlaşdırıldı. Fərhad Cabbarovun yazdığına görə: “1908–1909-cu illərdə aparılan təqiblər Difainin strateji mövqelərini zəiflətdi, komitələrin fəaliyyəti parçalandı və təşkilat əvvəlki gücünü itirməyə başladı” [1, s.26]. 1910-cu illərdən başlayaraq Difainin siyasi səhnədəki təsiri xeyli azaldı; lakin onun yaratdığı milli təşkilatlanma ənənəsi sonrakı siyasi hərəkatların ideoloji bazasını formalaşdırdı. Nəticə etibarilə, Difai Partiyası XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının siyasi şüurunun formalaşması, milli həmrəyliyin güclənməsi və özünümüdafiə mexanizmlərinin yaradılması baxımından həlledici rol oynamışdır. Onun fəaliyyəti təkcə bir tarixi dövrün məhsulu olmayıb, həm də sonrakı milli hərəkatların ideoloji gücünü formalaşdıran əsaslardan biri olmuşdur. Difai Azərbaycan siyasi tarixində ilk milli-siyasi müdafiə təşkilatı kimi xüsusi yer tutur və cəmiyyətin təhlükə qarşısında necə birləşə bildiyinin ən mühüm nümunəsidir.

Nəticə

“Difai” partiyasının yaranması və fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi düşüncəsinin formalaşmasında mühüm mərhələ olmuşdur. Təşkilat təkcə erməni silahlı dəstələrinin təcavüzünə qarşı müdafiə strukturu deyil, həm də milli özünüdərk, siyasi təşkilatlanma və ictimai həmrəylik proseslərinin sürətlənməsinə səbəb olan real siyasi güc kimi çıxış etmişdir. Difai öz dövründə həm yerli icmaların təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, həm də maarifçilik və siyasi şüurun yüksəlməsində həlledici rol oynamışdır. Partiyanın bölgələrdə yaratdığı paralel idarəetmə strukturları dövlət orqanlarının zəifliyinin fonunda əhali üçün alternativ və daha ədalətli mexanizm formalaşdırmışdı. Eldar Əzizovun vurğuladığı kimi, “kəndlərdəki vəzifəli şəxslər partiyanın təsiri altına düşmüş, əhali şikayətlərini artıq hökumətə deyil, Difainin yerli bölmələrinə çatdırmağa başlamışdı” [2, s.119–120]. Bu fakt, təşkilatın cəmiyyətdə qazandığı real nüfuzu və sosial təsir gücünü aydın göstərir.

Qarabağ Birlik Məclisinin fəaliyyəti Difainin regional səviyyədə siyasi iştirakını daha da genişləndirmiş, kənd təsərrüfatı, torpaq münasibətləri, yerli mübahisələrin həlli kimi sahələrdə mühüm təsir göstərmişdir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, “Difainin tədbirləri nəticəsində bir çox bölgələrdə quldurluq halları azalmış, icma üzvlərinin birliyi və nizam-intizamı güclənmişdir” [2, s.120–121]. Bu, partiyanın yalnız müdafiə qurumu deyil, həm də ictimai nizam yaradan təşkilat olduğunu təsdiqləyir. Difainin siyasi fəaliyyətinin digər tərəfi isə milli ideyanın formalaşmasına verdiyi töhfədir. Təşkilat xalqı maarifləndirmək, milli hüquqların müdafiəsinə yönəltmək və siyasi mədəniyyəti artırmaq məqsədi güdürdü. Arxiv sənədlərində göstərildiyi kimi, “hətta ucqar kəndlərdə belə müsəlman əhali nümayəndəlik və monarxiya prinsipləri ilə tanış edilmişdi” [2, s.123]. Bu nümunə, partiyanın maarifçilik missiyasının geniş miqyasını

nümayiş etdirir. Bununla belə, Difai partiyasının aktiv fəaliyyəti uzunmüddətli olmadı. Hökumətin güclənən təzyiqləri, təşkilat üzvlərinin təqib edilməsi və siyasi mühitin dəyişməsi nəticəsində partiya tədricən zəiflədi. Eldar Əzizov qeyd edir ki, "təqiblər və repressiyalar nəticəsində partiyanın fəaliyyəti sönməyə başlamış, yerli bölmələrin çoxu ləğv edilmişdi". [2, s.145–146]. Bütün bunlara baxmayaraq, Difai Azərbaycan siyasi tarixində möhkəm iz qoydu. Nəticə olaraq, Difai partiyası Azərbaycan xalqının milli özünüdərk tarixində xüsusi yerə malikdir. O, ictimai müqavimət iradəsinin formalaşmasına, milli hərəkatın təşkilatlanmasına, siyasi şüurun və maarifçiliyin yayılmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Qısa fəaliyyət dövrünə baxmayaraq, Difai öz dövrünün siyasi proseslərini dəyişdirən, xalqın hüquq və təhlükəsizliyinin müdafiəsini prioritet edən nümunəvi milli təşkilat kimi tarixə düşmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Cabbarov F., (2019), Bir daha "Difai" partiyası və partiyanın ilk bəyannaməsi haqqında, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu. Elmi əsərlər, Cild 79, s. 20–27.
2. Əzizov E., (2009), Difai: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri, Bakı, CBS Polygraphic Production.
3. Əzizov E., (2011, 18 fevral), "Difai" partiyasının yaranması, Ədalət.
4. Əzizov E., (2011, 22 fevral), "Difai" partiyasının yaranması, Ədalət.

HISTORICAL ANALYSIS OF THE EMERGENCE AND ACTIVITIES OF THE DIFAI PARTY

T.H. Gasimov
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract: The emergence of the Difai Party was closely linked to the complex socio-political environment of the period and the necessity of national self-defense. The party's activities aimed at protecting the security of the population, strengthening public solidarity, and elevating national consciousness, thereby shaping an important stage in Azerbaijan's history of resistance. This process further reinforced the organization of national resistance and increased its significance at a time when regional conflicts were intensifying.

Keywords: Difai, national defence movement, armed confrontations, political environment, national struggle.